

lirano izdanje), no u ovoj bibliografiji napušta princip abecednoga reda i uspostavlja kronološki.

Na samom kraju *Kataloga* daje popis iluminacija, prvo za Fiolovu, a zatim za tiskaru Crnojevića i to signirano prema brojevima u *Albumu* s preciznim opisom (naznaka sadržaja svake slike, vrsta iluminacije, veličina), navedena je signatura inkunabule u ovom *Katalogu*, te broj stranice na kojoj se iluminacija nalazi (slika, zastavica, vinjeta, inicijal). Kao dodatak *Katalogu* dan je *Album*, u kojem je preslikana kompletna iluminacija iz svih knjiga obiju tiskara, te je tako moguć vrlo precizan i detaljan uvid u iluminaciju svih opisanih knjiga ovog *Kataloga*.

Katalog je, prema svemu dosad rečenom, veoma sistematičan, tako da se iz njega može dobiti opsežan uvid u sve pojedinosti u pogledu obrađenih knjiga, a uvodni dio daje i više od toga iscrpnim obavijestima o relevantnim povijesnim okolnostima, te o svemu što je na neki način vezano uz sadržaj knjiga. Samim tim on postavlja dobar temelj za dalji rad na slavenskim inkunabulama. Katalog hrvatskih glagoljskih tiskanih knjiga već je objavljen (*Сводный каталог старопечатных изданий глаголического шрифта 1483-1812. гг.* РГБ, НИО редких книг (Музей книги), Москва 1998. Составитель А. А. КРУМИНГ). Uz sitne primjedbe koje se tiču transliteracije ćirilskih tekstova, ovaj rad zaslužuje najviše ocjene, a treba se nadati da će čitav projekt biti obavljen na istoj znanstvenoj razini, naročito stoga što je Nemirovski dao metodološke upute za izradu *Kataloga*, a prema njima je vrlo dosljedno i uspješno obavio cijeli posao.

HERTA KUNA

EVGENIJ L. NEMIROVSKIJ, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Band II (Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig)*, Baden-Baden, 1997. 197 str. + 146 slika.

Prema dosadašnjim spoznajama među najstarijim su ćirilskim tiskarama jedna u Vlaškoj i druga u Veneciji, kojima se u svom radu upravo bavi Nemirovski u ovoj knjizi, pošto je u I. tomu iste edicije obradio tiskaru u Krakovu i onu Đurđa Crnojevića na Cetinju, obuhvativši time ćirilске inkunabule od 1491. do 1512. g. Koliko je dosad poznato, najstariji ćirilski tisak potječe iz Krakova, iz 1491. g., a tiskara na Cetinju radi već 1494., da bi u tiskari u Vlaškoj bila

oživljena ova štampa poslije pauze od 12 godina, tj. 1508., a radila je svega četiri godine, do 1512. Iste godine dva su djelca tiskana u Rusconijevoj tiskari u Veneciji, ali ova ćirilica pokazuje već neke specifičnosti. Nemirovski govori izričito o bosanskoj ćirilici, no prema popisu slova koje daje u knjizi ne može se još govoriti o tipu ćirilice koja je pod nazivom bosančice bila u uporabi u bosanskom tisku, kakav se javlja zapravo tek početkom 17. st. u knjigama Matije Divkovića, također tiskanima u Veneciji.

Za razliku od vlaške tiskare venecijanska je tiskala katolička djela (vlaška samo pravoslavne knjige), tj. jedan *Oficij djeve Marije*, te *Molitvu svete Brigite*. Ovaj je *Oficij* zbog svoga sadržaja pobudio širi interes, pa je uspoređivan s hrvatskoglagoljskim oficijima u rukopisima, kao i s nešto kasnije izdanim Kožičićevim, pri čemu je zaključeno da ovaj *Oficij* nije bio izvorom za Kožičićev nego se još više od Kožičićeva oslanja na hrvatskoglagoljsku rukopisnu tradiciju u svim svojim dijelovima, kako zaključuje svoja istraživanja J. Tandarić (v. *Zajednički korijen hrvatskih Marijinskih oficija na početku 16. stoljeća*, »Slovo« 34, Zagreb, 1984).

Međutim, Nemirovski se u opširnu *Uvodu*, koji daje u dvjema verzijama (njemačkoj i ruskoj), daleko više bavio vlaškom tiskarom i cijelom problematikom u vezi s njom i njenim izdanjima, o čemu govori u prvom dijelu *Uvoda*. U vezi s tim autor daje sažet, ali iscrpan pregled povijesne situacije na tlu današnje Rumunjske, gdje u XVI. st. postoje čak tri državna entiteta, od kojih Vlaška već od 1411. g. ulazi u okvir Otomanskoga Carstva. Davanje podataka o vlaškim vladarima, turskim vazalima, u neposrednoj je vezi s pitanjima vezanim za osnutak tiskare, te za njezino sjedište, što ipak nije bilo moguće sigurno utvrditi, jer u tom smislu nema egzaktnih podataka, a istraživači se kolebaju između triju mogućih mjesta: Trgovište na jugu Rumunjske, odnosno samostan Dealul u blizini Trgovišta, samostan Bistrista, ili samostan Snagov u blizini Bukurešta. Iako Nemirovski navodi sve dosad iznesene argumente, i on ostavlja to pitanje otvorenim.

Jedno od pitanja koje se, također, neposredno veže za povijesne okolnosti je osoba tiskara. Iz podataka u primjercima koji potječu iz vlaške tiskare poznato je njegovo ime Makarije, ali kako je i tiskar cetinjskih izdanja također Makarije, postavilo se pitanje je li riječ o dvjema ili o jednoj osobi, tj. je li Makarije koji je tiskao *Cetinjski oktoih* ista osoba koja je načinila tri vlaška izdanja: *Služebnik iz 1508*, *Četverojevanjelije iz 1512*, te *Oktoih* (osmoglasnik) iz 1512. g. O tom pitanju ima vrlo različitih, pa i suprotstavljenih mišljenja, a Nemirovski je iznio sve dosad izrečene glavne argumente za oba

stajališta. Jedni znanstvenici zasnivaju svoju argumentaciju na povijesnim činjenicama, tj. na vezama i doticajima vladarskih kuća Vlaške i Crne Gore u odgovarajućem periodu (kao npr. I. Ruvarac). Međutim, te činjenice, pa bile i nesporne, nisu dovoljni dokazi ni za ni protiv mišljenja o identičnosti obaju Makarija.

Druga pak znanstvena raščlamba zasniva se na proučavanju grafičkih karakteristika obaju izdanja. Tako Jagić tvrdi da između vlaških i crnogorskih izdanja postoji velika razlika u umjetničkoj obradi, jer je u crnogorskim izdanjima izrazit talijanski utjecaj, a vlaška su u znaku istočno-bizantske obrade. Što se pak tiče tehničke izvedbe, Jagić, također, uočava razliku i smatra da je crnogorska obrada potpunija i bolja, s čime se Nemirovski ne slaže, no ne odbija ni Jagićevo mišljenje da su u pitanju dva Makarija. S druge pak strane, Lj. Stojanović i Đ. Sp. Radojičić misle da je to ipak jedna osoba, posebno na temelju uočavanja jezičnih osobina u vlaškim izdanjima i na odstupanjima od osobina vlaško-moldavske redakcije.

Nemirovski unosi u raspravu još jednu komponentu svraćajući pozornost na odnos teksta pogovora *Oktoiha iz 1510.* iz Vlaške i predgovora crnogorskomu *Oktoihu prvoglasniku iz 1494.*, te tvrdi kako je pogovor iz 1510. doslovan prijevod crnogorskoga predgovora. S druge pak strane, *Oktoih iz 1494.* ima uz predgovor i pogovor čiji je tekst sasvim drukčiji, a to isto vrijedi i za pogovor *Psaltiru iz 1495.* dok *Četverojevanjelije iz 1512.* ponavlja dosta točno pogovor *Oktoiha iz 1510.* Uz to je u obama slučajevima identičan tekstom i potpis osobe tiskara, tj. tiskar se potpisuje samo kao »monah Makarije«. Nemirovski zamjećuje da i ortografske razlike između crnogorskih i vlaških izdanja nisu bitne, jer izravno ovise o uzusima sredine u kojoj se djela izdaju. Za razliku od Jagića, Nemirovski tvrdi da su vlaška izdanja na mnogo višem tehničkom i umjetničkom nivou, a drukčiji je i tip uporabljenih slova (antikva prema trnovskom poluustavu). Tekstovi obaju *Oktoiha* razlikuju se i po sastavu (crnogorski je puni *Oktoih*, a vlaški je kratki), a i po jezičnoj redakciji, što za konkretno pitanje ne mora biti presudno, tako da na koncu ni Nemirovski ne dolazi ni do kakva neopoziva zaključka.

Prvi nalaz *Službenika iz 1508.*, prema istraživanjima Nemirovskog, registrirao je već 1860. g. Odobescu, no opis koji je dao samo je djelomice objavljen 1861./2., a u cjelini tek 1967. Zatim on spominje i nalaz antikvara St. Verkovića, te St. Novakovića i drugih, zatim i put i sudbinu knjige o kojoj je riječ. Na isti način Nemirovski obrađuje redom prvo sve tri knjige vlaške tiskare, detaljno se bavi njihovim sadržajem, daje detaljne podatke o vanjskoj

formi knjiga (format, sastav i dr.), posebno govori opširno o iluminaciji svake knjige, o karakteristikama tiska, dajući iscrpan uvid u tipografsku tehniku ovih izdanja. U pojedinim slučajevima, naročito kada je u pitanju iluminacija, vrši uspoređivanja i sa starim rukopisima, te s karakteristikama drugih inkunabula.

Ovdje treba spomenuti da postoje značajne razlike između njemačkoga i ruskoga *Uvoda*, jer su u njemačkom ne samo slova o kojima se govori transkribirana u latinicu (dok su u ruskom *Uvodu* u originalu), nego je u ruskom dan i izvorni tekst iz knjige ćirilicom, dok su u njemačkom *Uvodu* ti tekstovi samo opisno naznačeni, pa je čak donesen i usporedni tekst *pogovora Oktoiha iz 1494.* i onoga iz 1510. g.

Baveći se opširno iluminacijom, naročito ornamentikom, Nemirovski je za *Služebnik 1508.* utvrdio na temelju usporedbe pojedinih egzemplara i boje njihovih ornamenata da je bilo pretiskavanja jednoga sveščića, zbog pretpostavljenih pogrešaka, pa tako utvrđuje postojanje dviju varijanata ove knjige.

Kao što je razvidno iz već rečenoga, isti postupak predstavljanja knjige Nemirovski ponavlja za *Oktoih iz 1510.* i za *Četverojevanđelije iz 1512.*, naglašavajući da je *Oktoih* poznat već od 1875., kad je o njemu pisao arhimandrit Leonid. Dalje daje podatke o knjizi, ali napominje da u *Katalogu* neće biti u mogućnosti dati detaljne opise svih primjeraka, jer jedan primjerak iz Blaja, a drugi iz Hilandara nije vidio. Za razliku od *Služebnika*, *Oktoih* ima jednu ilustraciju, izvedenu tehnikom drvorezbe, koju detaljno opisuje. Ona je zanimljiva već i stoga što je u usporedbi s ilustracijom iz crnogorskog *Oktoiha*, po mišljenju Nemirovskog, vidljivo da joj je crnogorska ilustracija služila kao uzor, mada je vlaški majstor, po njegovu mišljenju daleko iznad crnogorskoga.

Od svih knjiga vlaške tiskare najprije je otkriven u znanosti primjerak *Četverojevanđelija*, već 1813. g. Ovo *Četverojevanđelije iz 1512. g.* tiskano je po nalogu ugrovlaškog kneza Johana. Nemirovski registrira svaki primjerak, njegov put od otkrivanja do sadašnjeg pohranjenja, no naročito se zadržava na jedinstvenom primjerku tiskanom na bijelu pergamentu (svi ostali su na papiru), za koji misli da je specijalno otisnut za vojvodu Neagorija Besaraba, jer su u njemu zastavice i inicijali napravljeni u zlatu.

Kao i za ostale knjige, daje za svaki primjerak tko ga je i gdje otkrio, kako i gdje opisao i eventualno objavio. Daje i detaljne opise svakoga primjerka knjige, služeći se standardnom bibliografskom formulom opisa knjige. I u ovom slučaju detaljno analizira umjetničku i tehničku vrijednost ornamenata, zastavica i inicijala, uspoređujući ih s iluminacijom u rukopisima i knjigama.

Nemirovski je obratio pažnju i na tehničku stranu izvedbe, višekratnu uporabu istog drvoreza za zastavice, te broj varijacija istih slova za inicijale.

Na kraju nam autor *Kataloga* predočuje razne verzije o daljnjoj sudbini vlaške tiskare, koje se opet vežu na osobu Makarija, odnosno za pojavu toga imena, prije svega u Hilandaru, gdje se nešto kasnije spominje jedan Makarije, što se dovodi u vezu s primjercima vlaških i crnogorskih prvotisaka na istom mjestu.

U drugom dijelu uvoda Nemirovski se bavi opisom još dviju knjiga izdanih 1512. g. ali tiskanih u Veneciji, u tiskari Giorgia Rusconija. Nemirovski kaže da su tiskane bosanskom ćirilicom, što neće biti sasvim točno, kako se vidi iz ranijih napomena o tome. Iz pogovora je vidljivo da je tiskar bio Franjo Ratković iz Dubrovnika, koji je i distribuirao knjige, a prema dokumentima nađenim u Dubrovačkom arhivu Ratkoviću je iz Venecije stiglo oko 200 primjeraka. Međutim, do danas su sačuvana svega dva primjerka *Ofičja svete dieve Marie* i samo jedan primjerak *Molitve svete Brigite*. Prvi primjerak *Ofičja* pronađen je u pariškoj Nacionalnoj biblioteci, a pod istom signaturom i *Molitva svete Brigite*. Kasnije je M. Rešetar izvršio opsežno istraživanje s težištem na lingvističkoj obradi, a uz to je objavio oba teksta običnom ćirilicom. 1963. g. pronađen je i drugi, mada nepotpun primjerak *Ofičja* u biblioteci u Oxfordu, a detaljno ga je opisao Nemirovski (*Slovo* 41-43). I ovdje Nemirovski daje detaljan opis knjige i svakog primjerka posebno, naročito se zadržavajući na ornamentici i, pogotovo, na ilustracijama kalendara (koji je dio *Ofičja*), govoreći o sadržaju slika i o izvedbi, a zatim opsežno i o sadržaju knjige, a na isti je način obrađena i mala knjižica *Molitva svete Brigite*, s naznakom da sadržava kratak predgovor, svega 15 molitava, te kolofon s datumom 10.8.1512.

Nemirovski prije samoga *Kataloga* obavještava čitatelja da su pravila izdavanja i ovog *Kataloga* tiskanih knjiga ćirilskog pisma dana u 1. tomu *Gesamt-kataloga* (Inkunabeln, 1491–1500), jedina je razlika što su ovdje naslovi osnovnih odjeljaka dani ćirilicom, dok su u 1. tomu transkribirani latinicom, što se odnosi i na važne tekstove pri opisima pojedinih primjeraka (zapisi i sl.). Numeracija tiskovina u ovom se *Katalogu* nadovezuje na 1. tom, pa zbog toga za ovih pet knjiga ide od 9. do 13.

Kako je već rečeno, za njemačkim ide ruski uvod (str. 55.-100.), sve ostale upute i sav znanstveni aparat na njemačkom su jeziku. Iza ruskog uvoda bilješke su uz tekst (101–110, ukupno 156 napomena), a zatim od 111. do 115. str. slijede kratice za upotrijebljenu literaturu i biblioteke. Od 117. do 172. je *Katalog* svih knjiga i njihovih primjeraka, za njim slijede registri. Od 173. do 175.

registri su osobnih imena koja se spominju samo u *Katalogu*, i to u okviru kataložkoga broja za knjigu i primjerak, zatim registar mjesta u kojem se nalaze obrađeni primjerci knjiga, složeni po državama, na kraju za svako izdanje podastrijet je broj sveščića sa signaturama i brojem lista. Registrima je dodan popis kratica u ćirilskim ranim izdanjima, te nazivi mjeseca i dana, također s kraticama, a dana je i konkordanca ovoga *Kataloga* s drugim postojećim katalogima gdje su registrirane ove knjige, iz čega je vidljivo da je samo kod Badalića registrirano svih pet knjiga, u drugima po tri, dvije ili samo jedna, i to u pravilu uvijek *Tetraevandlje*. Bibliografija uz katalog dana je po tiskarama, prvo za Makarijevu u Vlačkoj, zatim za Rusconijevu u Veneciji. Prvo se navode sve relevantne bibliografije, zatim faksimilirana izdanja, ukoliko ih ima, ili transkribirana izdanja, katalogi, napokon članci i monografije o raznim pitanjima koja se mogu dovesti u bilo kakvu vezu s ovom problematikom.

Reproducirana su slova Makarijeve i Rusconijeve tiskare, a pobrojena je i sva iluminacija obiju tiskara, ukupno 146 motiva, od kojih samo 46 iz vlaške. Notirane su i sve ilustracije, zastavice, inicijali i okviri (kod Rusconija), s naznakom veličine, i stranica na kojima se nalaze u pojedinim knjigama, da bi na kraju ovoga *Kataloga* sva ta iluminacija bila i reproducirana u crno-bijelom tisku pod odgovarajućim brojem.

Katalog je vrlo pregledan i precizan i u njemu su sadržani do detalja svi poznati podaci za svaku knjigu i posebno za svaki primjerak. U prikazu knjiga razrada je opširna i sustavna, uz naslov iz originala dan je datum izdanja, mjesto (ukoliko nije sigurno utvrđeno – u zagradi), tipograf, bibliografska formula, veličina i broj redaka na stranici. Zatim se detaljno obrađuje iluminacija (broj stranice i vrsta iluminacije), nakon čega dolazi sadržaj knjige. Eksplicite su dani svi naslovi odjeljaka u izvornom obliku, pa i cijeli pogovor, čak bez razrješavanja kratica, ćirilskim pismom, s tim što brojnu vrijednost ćirilskih slova daje u zagradi arapskom brojkom. Kako *Služebnik* postoji u dvjema varijantama istoga izdanja, uspoređuje obje varijante. Na kraju pregleda svake knjige navedena je literatura, a poslije toga prelazi na opis svih poznatih primjeraka, pri čemu se registrira gdje se primjerak nalazi (točna signatura, ukoliko je ima), zatim detaljan opis stanja primjerka, eventualne kasnije unesene bilješke, ukoliko je imao prilike vidjeti i proučiti primjerak (jer su mu neki primjerci poznati samo iz literature o njima), te odakle potječe primjerak ako je taj podatak poznat. Na kraju daje i svu literaturu o obrađenom primjerku, iz koje se vidi da je i sam Nemirovski dosta istraživao, jer je relativno mnogo njegovih članaka. Obrađuje sve primjerke poznate iz literature, pa i one koji su

već propali, kao što je slučaj s primjercima 9.11, 9.12, 9.13 (prema numeraciji u *Katalogu*) koji su izgorjeli u beogradskoj Narodnoj biblioteci 1941. g.

U obradi tiskovina iz Rusconijeve tiskare također su svi naslovi odjeljaka dani ćirilicom u punu opsegu. Ono što pomalo zbunjuje učestala je uporaba prejotiranog e (Ѡ) za slog *je*, pa i kao opća zamjena za *jat*, što odudara od uzusa bosančice kojom je navodno tiskana knjiga. Istina, postoji uporaba *đerva* za *đ* i *ć*, kao u bosančici, isto tako bosanski je i oblik nekih slova, kako ih je prikazao Nemirovski. Međutim, uz karakteristične oblike slova bosančice u uporabi su očito i istovrijedna slova klasične ćirilice, dok nedostaje u popisu potpuno za bosančicu karakteristično **Ј**, a u popisu bosančice nema ni **Ѡ**, mada ga Nemirovski rabi u transliteraciji. U latiničkoj transkripciji naslova knjige potkrala se pogreška: *Služba blaženoj deve Marii*, a knjiga je izrazito ijekavska, pa ne bi moglo biti *deve*, a u uvodu *Kataloga* naslov je predočen u obliku *Služba svjatoj djeve Marii* i *Molitva svjatoj Brigiti* u sasvim neadekvatnu rusificiranu obliku. Obje su knjige priređene za Dubrovnik, ćirilicom koja, čini se, u grafijskom pogledu još stoji pod utjecajem klasične ćirilice, te pokazuje tek jednu fazu pisma iz kojeg će se u bosanskim samostanima tijekom 16. st. razviti bosančica, pismo bosanskih Hrvata.

Katalog je sastavljen tako da se iz njega mogu jasno sagledati sve osobine svake od ovih pet knjiga, kao i gotovo svakoga primjerka, šteta je samo što autor nije bio u mogućnosti da svojoj knjizi priloži bar po jednu faksimiliranu stranicu za po jednu od obiju tiskara, što je unekoliko nadoknađeno snimkama iluminacije svih knjiga.

Ovom je knjigom Nemirovski obavio velik posao, a posebno je korisno što je ovako detaljnom i preglednom obradom svih izdanja i svih primjeraka tih izdanja pružio znanstvenicima raznih profila mogućnost da se pouzdano obavijeste o najstarijim ćirilskim inkunabulama, te da, po potrebi, imaju i pogodnost da dobiju izravan uvid u neku od ovih knjiga za potrebe vlastitih istraživanja (npr. iz lingvistike), jer je, kako smo već rekli, notirano i gdje se sada svaki od primjeraka nalazi.

HERTA KUNA